

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Η ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΤΟΧΟ
ΑΥΤΟΝ, ΜΙΑ ΒΑΣΙΚΗ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ
ΤΡΕΧΟΥΣΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

● Του Σπύρου Ι. Βλιάμου
Οικονομολόγου
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών
Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

Ενατενίσαις

Πρόσφατα ο Ομότιμος Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ κ. Γ. Μαντζαρίδης σε κείμενο του ασχολήθηκε με τον άνθρωπο και τις επιπτώσεις της δραστηριότητάς του στην μόλυνση του περιβάλλοντος. Στο κείμενο αυτό ο συγγραφέας συνέδεσε, ορθά κατά τη γνώμη μου, την μόλυνση του περιβάλλοντος, το οποίο χαρακτηρίζει ως το ευρύτερο σώμα του ανθρώπου, με την μόλυνση της ψυχής και του σώματός του, υπό την έννοια ότι η μόλυνση αυτή αντανακλάται στον άνθρωπο και αποτυπώνεται στην ψυχή και στο σώμα του. Η άποψη που διαπερνά ολόκληρο το κείμενο συμποσούται στην φράση *‘δεν μπορεί να μολύνεται ο άνθρωπος και να παραμένει αμόλυντο το περιβάλλον’*, η δε μόλυνση του ανθρώπου δημιουργείται με την μόλυνση του νου του, ο οποίος αποτυπώνει τον κόσμο και τα πράγματα του κόσμου. Η μόλυνση δε του νου προκαλείται από την ανάμειξη των νοημάτων με τα πάθη. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι, κατά την γνώμη μου, ότι η προστασία του περιβάλλοντος θα επιτευχθεί μόνον εάν ξεκινήσει από την αυτοπροστασία του ανθρώπου και επικεντρωθεί στην κάθαρση του νου και την απελευθέρωση των νοημάτων από τα πάθη, ώστε να υπάρξουν σωστές και φιλικές προς το περιβάλλον σχέσεις και ενέργειες. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι η οικονομία, η οποία σήμερα ασχολείται έντονα με την μόλυνση του περιβάλλοντος, αποτελεί η ίδια έναν ‘εμπαθή λογισμό’, επειδή η πραγματική οικονομία κυριαρχείται από την χρηματο-οικονομία που με την σειρά της οδηγεί σε αδιέξοδα, ενώ η πραγματική οικονομία έχει πάντοτε κάποια φυσικά όρια.

Ο υπογράφων το παρόν κείμενο οικονομολόγος, με έκπληξη διαπιστώνει την σε μεγάλο βαθμό ομοιότητα των απόψεών του με αυτές που διατυπώθηκαν ανωτέρω, υπό την έννοια ότι σήμερα, η ίδια η οικονομική επιστήμη δεν αποδίδει πλέον την ηθική διάσταση των πραγμάτων αλλά εγκλωβίζεται σε υποθέσεις που εκφράζονται με τυποποιημένα και μηχανιστικά μαθηματικά υποδείγματα, εγκαταλείποντας την ηθική και ανθρωπιστική πλευρά της.

Ήδη από την εποχή του Σκωτικού Διαφωτισμού, η προσπάθεια των διανοητών φιλοσόφων ήταν η εφαρμογή φιλοσοφικών αρχών στον χώρο των κοινωνικών, άρα και των οικονομικών φαι-

νομένων, ανάλογων με εκείνες που ανακάλυψε ο Νεύτων για τη φύση. Όμως η συγκρότηση ενός επιστημονικού κλάδου στα πρότυπα των φυσικών επιστημών επιβάλλει την εκτενή χρήση των μαθηματικών μοντέλων που με τη σειρά τους απαιτούν δραστικές απλοποιήσεις. Και οι απλοποιήσεις αυτές, όπως θα μας πει η Joan Robinson παρακάτω, οδηγούν σε διανοητική στειρότητα και δυσχέρεια κατανόησης των πραγματικών προβλημάτων της οικονομίας.

Μέχρι σήμερα πιστεύαμε ότι τα πάντα ήταν τακτοποιημένα και αυτό δικαιολογούσε έναν εφesuχασμό της οικονομικής πολιτικής. Η νομισματική και δημοσιονομική πολιτική θεωρούνταν ότι ήταν απόλυτα αποτελεσματικές στην αντιμετώπιση υφέσεων (μείωση επιτοκίων, αύξηση ρευστότητας στην αγορά, χρηματοδότηση κατανάλωσης με μείωση φόρων ή/και αύξηση δημοσίων δαπανών, κλπ). Μέχρι που ξέσπασε η κρίση. Αν δε σκεφθούμε ότι δεν υπήρξε ένα εξωγενές γεγονός που την προκάλεσε, τότε διαπιστώνουμε ότι ‘η κρίση αυτή ήταν η απόληξη μιας μακρόχρονης πορείας εφαρμογής συγκεκριμένων πολιτικών και επιλογών’ που υπαγορεύθηκαν από οικονομολόγους.

Γι’ αυτό πολλοί αιτιώνεται τους τελευταίους για την κρίση υπό την έννοια ότι αυτοί διαμόρφωσαν το πλέγμα των ιδεών μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι τραπεζίτες, οι πολιτικοί και τα στελέχη διεθνών οργανισμών.

Όμως μεγάλο μέρος του επιστημονικού κόσμου δέχεται ότι οι κοινωνικές θεωρίες (και ασφαλώς οι οικονομικές θεωρίες εντάσσονται μέσα σ' αυτές) είναι το αποτέλεσμα κάποιας ιδεολογικής ή πολιτικής προκατάληψης καθώς επίσης και προϊόν της εποχής στην οποία έζησε αυτός που πρώτος τις διατύπωσε. Δηλαδή βασικά στοιχεία οποιασδήποτε κοινωνικής θεωρίας (άρα και οικονομικής) είναι η Ιδεολογία και η Ιστορία¹. Τα στοιχεία αυτά έχουν προκαλέσει την παραγωγή αντιφατικών θεωρήσεων και προσεγγίσεων, που όμως υπήρξαν αναγκαίες αφενός για την πρόοδο της επιστημονικής σκέψης και αφετέρου για την προσέγγιση της κατανόησης των πραγματικών προβλημάτων. Ένα σημαντικό όμως πρόβλημα που αναφύεται εδώ είναι ότι στην πορεία της σκέψης και δράσης του, ο κοινωνικός επιστήμονας πρέπει να καταβάλει προσπάθεια να διατηρεί επαρκή απόσταση ανάμεσα στον εαυτό του και στο αντικείμενο της μελέτης του. Πόσο εύκολο είναι αυτό άραγε για τον χώρο των κοινωνικών / οικονομικών επιστημών;

Πολλοί οικονομολόγοι οι οποίοι είναι οπαδοί της κρατούσας οικονομικής θεωρίας² ασχολήθηκαν επί μακρόν με την ανθρώπινη συμπεριφορά αποδεχόμενοι ότι το άτομο ενεργεί επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση των ενδιαφερόντων του σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του, διατυπώνοντας έτσι την θεωρία της ορθολογικής επιλογής. Δηλαδή οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις πληροφορίες που έχουν στη διάθεσή τους για να κάνουν ορθολογικές προβλέψεις. Και έτσι καταλήγουν σε μια ορθολογική απόφαση που βασίζεται σε αυτές τις ορθολογικές προβλέψεις. Έχω όμως την εντύπωση ότι πολύ λίγες φορές και πολύ λιγότεροι άνθρωποι επεξεργάζονται τις πληροφορίες που έχουν, μέσω της ορθολογικής σκέψης. Αλλά ακόμα και όταν τις επεξεργάζονται μπορεί να μην ενεργήσουν ορθολογικά. Συνήθως ενεργούν με το τι πιστεύουν πως είναι αλήθεια. Νομίζω ότι η υπόθεση της ορθολογικής συμπεριφοράς είναι η πρώτη και πλέον σημαντική από τις απλοποιήσεις που απαιτούνταν για την 'επιστημονικοποίηση' της οικονομικής σκέψης. Ο Νορμπελίστας George Akerlof και ο Robert

Shiller σε πρόσφατο βιβλίο τους³ θεωρούν ότι, εάν οι άνθρωποι ήταν απολύτως ορθολογικοί, δεν θα υπήρχαν υφέσεις και κρίσεις, αρά το ορθολογικό μοντέλο είναι ανεπαρκές. Από την άλλη πλευρά και ήδη από το 1908 ο Αυστριακός οικονομολόγος J. Schumpeter⁴ αναφέρθηκε στο δόγμα που ασχολείται με την κοινωνική ανάλυση και το άτομο και το ονόμασε 'μεθοδολογικό ατομισμό'.

Εν τούτοις υπάρχουν διαφορές κυρίως ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι δύο θεωρίες προσεγγίζουν το άτομο: Η μεν θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής έχει σχεδιαστεί ώστε να προσφέρει μία ερμηνεία της 'πραγματικής' συμπεριφοράς του ατόμου η οποία εξυπηρετεί την τυποποίηση (μαθηματοποίηση;) της οικονομικής σκέψης. Ο δε Μεθοδολογικός Ατομισμός αποτελεί μια περισσότερο διευρυμένη προσέγγιση η οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει κοινωνικά φαινόμενα οικοδομώντας κατάλληλα υποδείγματα για την ανθρώπινη συμπεριφορά θεωρώντας ότι η κοινωνική ευταξία καθορίζεται από κανόνες (θεσμούς) οι οποίοι με την σειρά τους ρυθμίζουν τις αγοραίες διαδικασίες. Ας μου επιτραπεί να υπενθυμίσω⁵ ότι οι θεσμοί είναι 'ανθρωπίνως επινοημένοι περιορισμοί.....[οι οποίοι] διαμορφώνουν κίνητρα για την ανθρώπινη ανταλλαγή, είτε αυτή είναι πολιτική, είτε κοινωνική, είτε οικονομική'.

Σε παλαιότερο δοκίμιό μου και πολλές ομιλίες μου⁶, ισχυρίστηκα ότι 'η Οικονομική Επιστήμη βρίσκεται σε κρίση σήμερα'. Πολλοί θεωρούν ότι απόδειξη γι' αυτό είναι η αδυναμία της να προβλέψει και ερμηνεύσει την τρέχουσα χρηματοοικονομική (ακόμα χειρότερα, οικονομική) κρίση με τα παραδοσιακά εργαλεία και τις υποθέσεις που προσφέρει η 'κρατούσα' οικονομική θεωρία. Ισχυρίστηκα ακόμα ότι πολύ περισσότερο δεν μπορεί να οδηγήσει όχι μόνο σε έξοδο από αυτήν την κρίση αλλά και σε 'μόνιμη' παραμονή έξω από αυτήν με τα 'εργαλεία' που προτείνει. Και τούτο γιατί η οικονομική θεωρία, όπως εξελίχθηκε κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, δεν έλαβε υπόψη της την ανθρώπινη φύση, δηλαδή τα 'ζωικά πνεύματα' των ανθρώπων, δηλαδή τα μη οικονομικά κίνητρα και τις παράλογες συμπεριφορές αυτών. Γι' αυτό

¹ Βλ. Μ. Ζουμπουλάκη: 'Οι σχέσεις Ιστορίας και Οικονομικής Θεωρίας μετά τη Νέα Θεσμική Επανάσταση'

² Ο όρος 'κρατούσα οικονομική θεωρία' είναι ταυτόσημος με τον όρο 'νεοκλασική οικονομική θεωρία'.

³ G. Akerlof & R. Shiller: 'Ζωικά Πνεύματα', Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009.

⁴ J. Schumpeter: (1908). «Methodological Individualism» Das Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie

(The Nature and Essence of Theoretical Economics). http://mises.org/books/schumpeter_individualism.pdf. Retrieved 2010-07-02.

⁵ D. North: 'Θεσμοί, Θεσμική Αλλαγή και Οικονομική Επίδοση', 2006, σελ. 15.

⁶ Σ. Βλιάμου: 'Μήπως ο Homo Economicus δεν ζει πια εδώ;', Επιθεώρηση Αποκέντρωσης, Τοπικής Αυτοδιοίκησης και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Νο 60, Αθήνα 2010.

και λίγοι οικονομολόγοι – ελάχιστοι - διέβλεψαν την επερχόμενη καταστροφή. Οι οικονομολόγοι θεωρούνται κατά πρωταρχικό λόγο υπεύθυνοι που οδηγήθηκαν μέσα σ' αυτήν την κρίση, την χειρότερη των τελευταίων 70 ετών, και αυτό είναι πολύ χειρότερο, όπως πολλοί παραδέχονται. Τα οικονομικά είχαν πάψει να αποτελούν επιστημονικό κλάδο και κατάντησαν ο μεγαλύτερος χειροκροτητής της ασυδοσίας της ελεύθερης αγοράς. Λένε ότι όποιος δει τον χάρο με τα μάτια του αναθεωρεί τις προτεραιότητες και τις αξίες του. Η κοινωνία μόλις είδε τον χάρο με τα μάτια της.

Η κρίση αποκάλυψε τα ελαττώματά της: Παρουσιάστηκε ένα 'ηθικό έλλειμμα' πολύ μεγαλύτερο από το δημοσιονομικό για το οποίο υποφέρουμε τόσο, και το οποίο είναι πολύ δύσκολο να διορθωθεί. Πολλοί άνθρωποι εκμεταλλεύονται άλλους. Το αίσθημα της εμπιστοσύνης έχει χαθεί μετά τις καθημερινές σχεδόν αποκαλύψεις αθέμιτων συμπεριφορών ανθρώπων προς συνανθρώπους. Ο υλισμός υπερισχύει της ηθικής δέσμευσης. Οι ραγδαίοι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης που επιτύχαμε δεν μπορεί να είναι διατηρήσιμοι από περιβαλλοντικής ή κοινωνικής απόψεως. Ο άκρατος ατομισμός διέβρωσε κάθε έννοια κοινότητας και οδήγησε στην ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση των ασύνετων και των απροστάτευτων, επομένως και σε ένα διευρυνόμενο κοινωνικό διχασμό. Μήπως λοιπόν ήλθε η στιγμή να αναλογισθούμε τί είδους

κοινωνία θέλουμε να έχουμε και εφόσον η οικονομία είναι από τα βασικά συστατικά στοιχεία της κοινωνίας, μήπως πρέπει να διερωτηθούμε πώς θα δημιουργήσουμε μια οικονομία που θα μας βοηθήσει να υλοποιήσουμε αυτές τις επιθυμίες μας;

Ο John Maynard Keynes, ο μεγαλύτερος οικονομολόγος του 20ού αιώνα, υποστήριζε ότι το κυνήγι του χρήματος, ο ίδιος το αποκαλούσε 'η αγάπη για το χρήμα', είναι δικαιολογημένο μόνο μέχρι το σημείο που εξασφαλίζει το 'ευ ζην'. Και το ευ ζην δεν είναι ότι κάνει τους ανθρώπους πλούσιους, αλλά ότι τους κάνει καλούς. Το να κάνει κανείς τον κόσμο ηθικά καλύτερο, είναι για τον Keynes ο μοναδικός εύλογος σκοπός κάθε οικονομικής προσπάθειας⁷.

Η αντίληψη του Keynes για το ευ ζην όμως, δεν μας εμποδίζει να συνεχίσουμε να αναφερόμαστε σε υποχρεώσεις που απορρέουν από τον πλούτο. Εξάλλου η άποψη ότι οι άνθρωποι δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως εμπορεύσιμα αγαθά εντάσσεται σε μια μακρά παράδοση που πρεσβεύει την οριοθέτηση της αγοραίας συναλλαγής. Παρ' όλα αυτά, ο πλούτος ως αντικείμενο επιθυμίας δεν μπορεί να επισύρει κανενός είδους μομφή: αν αυτό επιθυμούν οι άνθρωποι, αυτό πρέπει να έχουν. Επιπλέον, η συσσώρευση πλούτου εδράζεται σε ένα ηχηρότατο επιχείρημα ηθικής φύσεως: ο πλούτος βγάζει τους ανθρώπους από την φτώχεια. Και αυτό είναι κάτι καλό, παρά το γεγονός ότι κατά την άποψη πολλών αντιβαίνει στην παραδοσιακή θρησκευτική διδασκαλία⁸. Όμως, παρά το γεγονός ότι σήμερα δεν υπάρχει κάποια συζήτηση σε εξέλιξη που να αφορά την σχέση του πλούτου και της ηθικής, πολλοί οικονομολόγοι (!!!) θέτουν σοβαρά ερωτήματα που άπτονται της ηθικής: Πραγματικά η αύξηση του πλούτου κάνει τους ανθρώπους περισσότερο ευτυχισμένους; Αποκτήθηκε ο πλούτος με θεμιτά μέσα; Έχει κατανεμηθεί δίκαια; (αν και η έννοια της δίκαιης κατανομής του πλούτου είναι πολύ αόριστη και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης).

Πιστεύω ότι, σήμερα, η αύξηση του πλούτου θεωρείται από πολλούς ως ο μοναδικός σκοπός της οικονομικής δράσης και τούτο προβάλλεται έντονα από την δυτική κοινωνία⁹. Και επειδή τούτο εκλαμ-

⁷ R. Skidelsky: 'Keynes, Επιτροπή στην Διδασκαλία του', Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2012.

⁸ '... ευκολότερον να περάσει κάμηλος διά τρυπήματος βελόνης, παρά πλούσιος να εισέλθει εις την βασιλεία των ου-

ρανών'.

⁹ Βλ. και F. Fukuyama: Το τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος Άνθρωπος, Εκδόσεις ΛΙΒΑΝΗΣ, Αθήνα 1993.

βάνεται ως ο μοναδικός στόχος του καπιταλισμού, το συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα έχει υποστεί δριμυία κριτική: Ο καπιταλισμός έχει θριαμβεύσει παντού, αλλά η ηθική του βάση είναι τόσο σαθρή όσο ήταν λίγο πριν την έκρηξη της Μεγάλης Ύφεσης του 20^{ου} αιώνα (1927 – 1933). [Ευτυχώς όμως όχι τόσο όσο κατά την εποχή που πρωτοεμφανίστηκε μετά το τέλος του Μερκαντιλισμού και κατά την διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης τον 16^ο – 18^ο αιώνα.] Αφότου όμως ξέσπασε η τρέχουσα οικονομική κρίση, η κριτική που του ασκείται είναι ακόμα πιο δριμυία. Επειδή για να επιβιώσει πρέπει να κάνει τις κοινωνίες πλουσιότερες, οφείλει να είναι περισσότερο αποτελεσματικός από οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό σύστημα. Η όποια δε υπόνοια για ενδεχόμενη κατάρρευση προκαλεί κλονισμό της εμπιστοσύνης απέναντι στην αποτελεσματικότητά του. Επομένως ο καπιταλισμός πρέπει να εμφανίζεται πάντοτε ότι λειτουργεί καλά. Και καθώς οι κοινωνίες απομακρύνονται από την ένδεια, τόσο αυξάνεται και το κόστος του μηχανισμού παραγωγής πλούτου. Επομένως για τον λόγο αυτόν γίνεται διαρκώς και περισσότερο σκληρότερος. Έρευνες έχουν δείξει ότι πέρα από ένα συγκεκριμένο σημείο, η αύξηση του πλούτου δεν κάνει τους ανθρώπους περισσότερο ευτυχισμένους. Το όνειρο ότι τα πλούτη φέρνουν την ευτυχία δεν αποτελεί παρά αυταπάτη. Η 'ευημερία', όπως προσμετράται από τους οικονομολόγους και η 'ευζωία' όπως την εννοεί σχεδόν όλος ο υπόλοιπος κόσμος, έρχονται σε αντιδιαστολή μεταξύ τους.

Γνώμη μου είναι 'ότι ο καπιταλισμός αποτελεί το στάδιο από το οποίο είναι υποχρεωμένες να περάσουν οι ανθρώπινες κοινωνίες για να μεταβούν από την ένδεια στην αφθονία. Από την στιγμή που θα επιτέλεσει τον ρόλο αυτόν, η χρησιμότητά του περιορίζεται στον εποπτικό ρόλο των θεσμών που δημιουργήσε και στην προσπάθεια για την βελτίωσή τους. Συγκεκριμένα μπορεί και πρέπει να αναπτύξει νέες μορφές συνεργασίας ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα που καθιστούν περισ-

σότερο δυσδιάκριτες τις παραδοσιακές διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά και αποδυναμώνουν την επικέντρωση στην μεγιστοποίηση του κέρδους, ως σκοπού της οικονομικής δραστηριότητας. Δεν τίθεται επομένως θέμα αναπόφευκτης κατάργησής του και, ακόμη περισσότερο, βίαιης ανατροπής του. Η ατομική ιδιοκτησία και οι αποκεντρωτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την οικονομική αποτελεσματικότητα και την πολιτική ελευθερία.

Συνυφασμένη με τον καπιταλισμό είναι η παγκοσμιοποίηση της αγοράς. Πολλοί θεωρούν ότι παγκοσμιοποίηση σημαίνει 'ένας κόσμος με ευκαιρίες και ένας κόσμος με κινδύνους'¹⁰. Έχουν γραφεί πολλά υπέρ και κατά της παγκοσμιοποίησης. Πανηγυρίζουμε για την καινοτομία και την ανερχόμενη παραγωγικότητα, στις οποίες οφείλεται η πληθώρα των αγαθών που απολαμβάνουμε σήμερα (ιδίως στον ηλεκτρονικό τομέα) τα οποία παράγονται ως επί το πλείστον σε νέες ανερχόμενες αγορές, όπως αυτές της Κίνας και Ινδίας, αλλά αναρωτιόμαστε αν οι νέες τεχνολογίες και τα προϊόντα θα δημιουργήσουν νέες θέσεις εργασίας και αν τα παιδιά μας θα ζήσουν το ίδιο καλά με μας. Έρευνες καταγράφουν πολύ ανάμεικτες απόψεις για την παγκοσμιοποίηση, που συχνά αντανακλούν αυτά τα αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα των ατόμων παρά τον διαχωρισμό τους σε υπέρμαχους ή πολέμιους αυτής.

¹⁰ S. Berger and the MIT Industrial Performance Centre: 'Η Σύγκρουση των Εταιρειών στην Παγκόσμια Οικονομία', Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, Αθήνα 2007, σελ. 23.

¹¹ Κατά τον Skidelsky, σελ. 227, (βλ. υποσημείωση 7) το έργο

του Moore, *Principia Ethica*, του 1902, παρείχε το ηθικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η συλλογιστική του Keynes όσον αφορά τα οικονομικά προβλήματα.

Θέτοντας λοιπόν ως στόχο το ευ ζην αντί της οικονομικής ευημερίας διευρύνουμε τις αξιολογικές αρχές της οικονομικής σκέψης και την εμπλουτίζουμε με την ανάπτυξη και καλλιέργεια του πολιτισμού. Για να μπορέσει αυτή η διεύρυνση να διατηρηθεί, θα πρέπει να προβάλλουμε τις παραδοσιακές θρησκευτικές αιτιάσεις ενάντια στο ανηλεές κυνήγι του πλούτου. Τούτο νομίζω ότι δεν πρέπει να επηρεάσει την έννοια του κοσμικισμού: η θρησκευτική στάση απέναντι στη ζωή γίνεται περισσότερο και όχι λιγότερο, απαραίτητη καθώς η κοινωνία πλησιάζει στην αφθονία. Πολύ καιρό πριν αρχίσουμε να διακρίνουμε ‘φυσικά’ όρια στην οικονομική ανάπτυξη λόγω της εξάντλησης των μη ανανεώσιμων πόρων ή των κλιματικών αλλαγών, θα πρέπει να δεχθούμε ότι υπάρχουν ‘ηθικά’ όρια στην ανάπτυξη τα οποία βασίζονται στην ορθή κατανόηση των σκοπών της ζωής και στον ρόλο των οικονομικών κινήτρων και της οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με τους σκοπούς αυτούς. Η απληστία εκπλήρωσε το έργο της και θα πρέπει να παραχωρήσει τη θέση της στις κοινωνικές αξίες.

Ο φιλόσοφος του πανεπιστημίου Cambridge G.E. Moore¹¹, στο έργο του *Principia Ethica* το οποίο εκδόθηκε το 1902, θεωρεί ότι πράγματα ‘καλά καθ’αυτά’ είναι καταστάσεις του νου που νοούνται ως καταστάσεις ένθερμων ή έντονων συναισθημάτων, όπως ο θαυμασμός ενός έργου τέχνης ή ενός τοπίου ή η διάθεση προστασίας του περιβάλλοντος. Οι καταστάσεις αυτές δεν εμπεριέχουν μόνο τη δημιουργία αλλά και την απόλαυση. Από την άλλη ‘η ζωή της δράσης’, δηλαδή η πρακτική ζωή, όπως η ζωή των επιχειρήσεων και της πολιτικής, είναι απλά ‘καλή’ μόνον ως μέσον επίτευξης όσο το δυνατόν υψηλοφρόνων καταστάσεων του νου. Εδώ περιλαμβάνεται η έννοια του ‘καθήκοντος’, το οποίο κατά τον Moore, οδηγεί σε ‘υψηλόφρονες καταστάσεις του νου’. Από ηθικής απόψεως λοιπόν το κυνήγι των υλικών αγαθών πρέπει να έχει τέλος. Δεν πρέπει να υπερβαίνει αυτό που είναι απαραίτητο για το ευ ζην και δεν πρέπει η φύση του να είναι τέτοια ώστε να την θέτει σε κίνδυνο. Άλλως δεν θα μπορέσει να πραγματωθεί και το ευ ζην, το οποίο είναι και η πεμπτουσία της ζωής¹². Τα ίδια περίπου διατύπωσαν και οι κλασικοί οικονομολόγοι Adam Smith, John Stuart Mill, και, πολύ μεταγενέστερα, ο J.M. Keynes, οι οποίοι, με μικρές εννοιολογικές διαφορές, διατύπωσαν την ελπίδα ότι η ανάπτυξη της οικονομίας θα σταθεροποιηθεί πριν επιτευχθεί

το υπέρτατο όριο της παραγωγής (σήμερα μιλάμε για αειφορία), και τα άτομα, αποδεδειγμένα από την προσπάθεια του πλουτισμού, θα μπορούσαν να απολαύσουν το ευ ζην, δηλαδή την ομορφιά της φύσης και της ζωής καθώς και την καλλιέργεια του πνεύματος, του πολιτισμού και του ηθικού αίσθηματος’.

Το μεγάλο όμως ερώτημα που τίθεται είναι πώς μπορεί να μετρηθεί το ευ ζην; Ή μήπως δεν μπορεί και μετράται μόνον η οικονομική ευημερία; Οι οικονομολόγοι και οι πολιτικοί που είναι υπεύθυνοι για την χάραξη της οικονομικής πολιτικής μετρούν την απόδοση της οικονομίας χρησιμοποιώντας έναν δείκτη που λέγεται ΑΕΠ (Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν). Το ΑΕΠ όμως αποτελεί πολύ κακή μονάδα μέτρησης της κοινωνικής ευημερίας (του ευ ζην). Οι διαφορές φούσκες της οικονομίας διογκώνουν το ΑΕΠ με αποτέλεσμα την λανθασμένη πληροφόρηση των φορέων πολιτικής. Επειδή λοιπόν η μονάδα μέτρησης ήταν ελαττωματική, τα συμπεράσματα ήταν συχνά ελαττωματικά. Και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι τιμές όλων των αγαθών είναι στρεβλωμένες επειδή αντιμετωπίζουμε το περιβάλλοντες και είναι δωρεάν, ενώ στην πραγματικότητα αποτελεί σπάνιο πόρο. Δηλαδή η επιβάρυνση (μόλυνση) του περιβάλλοντος αλλοιώνει την ποιότητα των αγαθών η οποία δεν αντικατοπτρίζεται στις αγοραίες τιμές τους που υπεισέρχονται στον υπολογισμό της ευημερίας. Επομένως ο βαθμός στρέβλωσης της τιμής ενός συγκεκριμένου αγαθού εξαρτάται από την ποσότητα του άνθρακα που εμπεριέχει η παραγωγή του.

Πολλές δημόσιες συζητήσεις γίνονται σχετικά με την σύγκρουση μεταξύ περιβάλλοντος και οικονομικής ανάπτυξης, με βασικό επιχείρημα ότι μέρος της ανάπτυξης έχει βασισθεί στην εξάντληση φυσικών πόρων και την υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Τούτο είναι ένα είδος δανεισμού από το μέλλον, περισσότερο απεχθές από τον οικονομικό δανεισμό επειδή δεν είναι τόσο σαφές τι ακριβώς χρωστάμε, με αποτέλεσμα να κάνουμε φτωχότερες τις επόμενες γενεές, αλλά ο δείκτης του ΑΕΠ δεν αντικατοπτρίζει αυτό το γεγονός. Όμως πολλές από τις συζητήσεις αυτές είναι άστοχες. Αν μετρούσαμε σωστά το εθνικό προϊόν δεν θα υπήρχε καμία σύγκρουση. Το σωστά μετρημένο εθνικό προϊόν θα ήταν υψηλότερο αν εφαρμοζόταν σωστή περιβαλλοντική πολιτική, ενώ και το περιβάλλον θα ευρίσκετο σε καλύτερη κατάσταση. ■

¹² Παράβαλε την ρήση του Αριστοτέλη ‘...αδύνατον γαρ ή ου ράδιον τα καλά πράττειν αχρηγήτων όντα’ (είναι πολύ δύ-

σκολο αν όχι αδύνατον να πράττει κανείς τα καλά ενώ δυσπραγεί).